

УДК 930(477.85)(092)ЧЕРЕЗОВ

Юрій ШЕСТАКОВ, Георгій КОЖОЛЯНКО
НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Є. В. ЧЕРЕЗОВА
У ЧДУ (1949-1988 РР.)

У статті розглядається питання про науково-педагогічну діяльність одного із фундаторів історичного факультету, єдиного українського єгиптолога, професора Є. В. Черезова за роки роботи у Чернівецькому державному університеті.

Ключові слова: Є. В. Черезов, Чернівецький університет, історія Стародавнього Сходу, соціальна стратифікація давньосхідного суспільства, сільське господарство Стародавнього Єгипту.

Юрій ШЕСТАКОВ, Георгій КОЖОЛЯНКО
Научно-педагогическая деятельность Е. В. Черезова
в ЧГУ (1949-1988 гг.)

В статье рассматривается вопрос о научно-педагогической деятельности одного из основателей исторического факультета, единственного украинского египтолога, профессора Е. В. Черезова за годы работы в Черновицком государственном университете.

Ключевые слова: Е. В. Черезов, Черновицкий университет, история Древнего Востока, социальная стратификация древневосточного общества, сельское хозяйство Древнего Египта.

Yuriy SHESTAKOV, George KOJOLIANKO.
Scientific and Educational activities of Ge.V.Cheresov
in CHSU (1949-1988 rr.)

The body of the article goes on to discuss the problem of scientific and educational activities of one of the most distinguished founders of Department of History, the sole Ukrainian Egyptologist throughout his experience at Chernivtsi State University.

Keywords: Ge. V. Cheresov, University of Chernivtsi, history of Ancient East, social stratification of ancient Eastern society of Ancient Egypt.

У 2012 р. виповнюється 100 років від дня народження професора Є.В. Черезова, відомого радянського орієнталіста, з ім'ям якого пов'язаний розвиток історії стародавнього Сходу за радянських часів на Буковині. Оскільки в колишньому СРСР вивчення стародавньої історії Сходу було зосереджено у Москві та Ленінграді, то Є.В. Черезов був чи не єдиним єгиптологом, який працював в Україні. Його праці увійшли до міжнародної єгиптологічної бібліографії, що видається у Лейдені (Голландія). За сукупність досліджень з економіки Стародавнього Єгипту його було обрано почесним членом Празького єгиптологічного інституту. Наукове ім'я професора увійшло до бібліографічного довідника радянських сходознавців, який 1977 р. вийшов за редакцією С.Д. Мілібанд [28]. Видат-

ний історик-сходознавець В.В. Струве відзначав діяльність професора Є.В. Черезова як плідну і цікаву, зокрема, з проблем соціально-економічної історії Стародавнього царства Єгипту.

Народився Є.В. Черезов 23 березня 1912 р. у с. Стара Тушка тодішньої В'ятської губернії [1]. Перші дитячі спогади були пов'язані з безкраїми просторами полів та лісів, з важкою селянською працею... Великий вплив на формування інтересів, особистості майбутнього вченого справив його батько Вікентій Михайлович, робітник-металіст, активний учасник першої російської революції 1905 р., учасник жовтневого перевороту 1917 р. та громадянської війни. Саме під його впливом Євген Вікентійович отримав середню освіту у 1930 р. і тоді ж таки поступив до Московського планового інституту [1]. По його закінченні 1933 р., працював економістом, служив строкову службу в армії [1]. Поступово, як згадував професор, його увагу привернули проблеми історії і він продовжив освіту на історичному факультеті Ленінградського університету. З першого курсу він обрав своєю спеціальністю стародавню історію і не зраджував їй вже до кінця життя. Подальші сторінки життя Є.В. Черезова характерні для людей його покоління: участь у радянсько-фінській війні 1939-1940 рр., завершення навчання в університеті за декілька днів до початку Вітчизняної війни, в якій брав участь з 1941 по 1945 рр. [1]. Тільки у жовтні 1945 р., після звільнення з лав Радянської армії, Євген Вікентійович поступив в аспірантуру при Ленінградському університеті, навчання в якій завершив блискучим захистом кандидатської дисертації наприкінці 1948 р. на тему «Грамоти захисту храмів Стародавнього царства Єгипту як історичне джерело (3000-2400 рр. до н.е.)» [20]. Велику роль в житті молодого дослідника в цей період відіграли його вчителі, серед яких слід виділити наукового керівника академіка В.В.Струве. Саме під його впливом сформувалися наукові погляди й характер Черезова-дослідника.

Дуже показовою була історія першої наукової публікації Є.В. Черезова. Ще навчаючись в аспірантурі, він скопіював раніше невідомі написи на сфінксах, встановлених у Санкт-Петербурзі на березі Неви. Незважаючи на те, що у 1912 р. з'явилося про це повідомлення [30, с.9], молодий дослідник по драбині (як про це з гумором розповідав сам Євген Вікентійович. – *Авт.*) заліз на сфінкса і ще раз обстежив його. Він виявив раніше невідомі написи на грудях, між лопатками та з тильного боку. Дешифрування, переклад і наступний аналіз написів і стали темою першої публікації у «Віснику стародавньої історії» № 1 за 1949 р. Результатом дослідження було введення в науковий обіг нових документальних матеріалів, а також встановлення дати написів, що були зроблені, на думку автора, за часів правління фараона Сети I (1337-1322 рр. до н.е.) [2, с.96].

За розподілом, що тоді був обов'язковим, Є.В. Черезов з березня 1949 р. працює у Чернівецькому університеті (спочатку старшим викладачем, а з 1950 р. доцентом кафедри стародавньої історії; з 1951 по 1955 р. заві-

дуючим кафедрою стародавньої історії [1]. Потім були довгі роки роботи на кафедрі загальної історії, завідуючим і професором кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету. Ці роки насичені великою роботою по вихованню студентів-істориків, активною участю у громадсько-політичному житті університету.

Після захисту докторської дисертації на тему «Техніка сільського господарства Стародавнього Єгипту» [19], що відбувся, до речі, в

Інституті історії АН України, у 1972 р. Євгену Вікентійовичу було присвоєно вчений ступінь доктора історичних наук, а згодом і вчене звання професора [1]. Наступні роки його діяльності були сповнені великою працею по вдосконаленню чисельних курсів історичних дисциплін, які читав професор: історії первісного суспільства, історії Стародавнього Сходу, археології, етнографії, низки спецкурсів та спецсемініарів. В остатні роки свого життя він розпочав роботу над проблемою історіографії в Німеччині та Австро-Угорщині ХІХ – початку ХХ ст., однак продовжити її вже не вистачило ні часу, ні сил. У 1981 р., як свідчать архівні документи, (Є.В. Черезов написав заяву з проханням звільнити його з посади завідуючого кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків (яку очолював з 1976 по 1981 р.) [1] у зв'язку з «похилим віком» [1]. Після цього він ще сім років працював професором кафедри, професором-консультантом. В останній день свого життя він працював як завжди: спочатку був на засіданні кафедри, потім прочитав лекцію студентам-заочникам, попрощався з колегами, а через півгодини його не стало...

В науковому доробку Є.В. Черезова, який став найкращим пам'ятником вченому, основне місце було відведене проблемам соціальних відносин та економіки стародавнього Єгипту за часів Старого, Середнього та Нового царства. У радянському сходознавстві тих часів переважали саме зазначені проблеми і тому не дивно, що в роботах професора час від часу звучала критика з приводу небажання «буржуазних авторів» писати саме про це. Але то, на нашу думку, була данина часу й не більше.

Кандидатська дисертація молодого дослідника присвячувалась досить складним проблемам так «званих грамот» захисту, які надавались фараонами стародавньоєгипетським храмам. Цю проблему, як згадував

Є.В. Черезов, йому підказав керівник аспіранта В.В. Струве. Одним з принципових питань, що впливали з аналізу «грамот захисту», було з'ясування соціальної приналежності різних категорій храмових робітників – одних з основних виробників матеріальних цінностей тогочасного суспільства. В документах вони називались «мерет», «бак», «хентіуше», «хему», раби-іноземці тощо. Цим проблемам були присвячені статті: «До питання про хентіуше – дрібних землевласників у Стародавньому Єгипті» [4], «Соціальний стан мерет у храмовому господарстві Стародавнього царства» [5], «До питання про значення стародавньоєгипетських термінів мерет та хентіуше за часів Стародавнього царства» [6], «Розподіл праці в Єгипті епохи Стародавнього царства» [9], «До питання про рабів-іноземців у Стародавньому Єгипті» [12,7], «До питання про поземельні відносини у Стародавньому Єгипті» [3] тощо. Більшість із них написані у ході дискусії про так званій «азіатський спосіб виробництва», яка точилась у 50-60 рр. ХХ ст. у радянському сходознавстві.

Основним питанням щодо Стародавнього Сходу було визначення характеру тогочасного суспільства. Існувало декілька поглядів на цю проблему. Один із них, традиційний, що склався на Заході та в Росії до 1917 р., очолювали Б.О. Тураєв та І.М. Лур'є. Вони схилились до думки, що стародавньоєгипетське суспільство носило феодальний характер з елементами рабовласництва. Представники другого напрямку, що сформувався за радянських часів і очолювався академіком В.В. Струве, дотримувались концепції розвитку рабовласницького ладу на Стародавньому Сході та в Єгипті, зокрема. Ще 1933 р., після доповіді «Проблема зародження, розвитку і розкладу рабовласницьких суспільств Стародавнього Сходу» [31], В.В. Струве поставив крапку у дискусії тридцятих років, виголосивши, що єдиною вірною методологією є марксизм-ленінізм і що, згідно з цим вченням, на Стародавньому Сході панували рабовласницькі відносини.

Досліджуючи питання соціальної приналежності різних категорій храмових робітників у контексті поземельних відносин у Стародавньому Єгипті Є.В. Черезов відзначав обмеженість джерельної бази [3, с.63]. У роботі «До питання про поземельні відносини в Єгипті епохи Старого царства» [3, с.63] було підкреслено, що одним із найважливіших джерел для вивчення храмового господарства Стародавнього царства є грамоти захисту, які надавались фараонами різним храмам. Там же були поставлені питання про причини появи грамот захисту храмових господарств та про наявність приватного землеволодіння. Автор прослідкував динаміку розвитку самостійності храмових господарств за часів правління фараонів ПІ-УІ династій і дійшов висновку, що наприкінці правління VI династії вони набули відносної незалежності від царського господарства, з якого виростили, що, в свою чергу, свідчило про розвиток сепаратизму номів, посилення номової знаті та послаблення влади фараона [3, с.68]. Зроблений у згаданій роботі аналіз різних форм земельної власності (цар-

ської, храмової, номової, дрібних власників та знаті) привів автора до висновку про наявність приватної власності на землю в Єгипті ще за часів Стародавнього царства [3, с.68].

Стародавньоєгипетське суспільство було досить строкатим і складним. Однак ті, хто працювали у храмових господарствах, у «грамотах захисту» позначались як «мерет». Вперше цей термін став об'єктом дослідження серед радянських єгиптологів ще у 30-х рр. До того часу дослідники вбачали у «мерет» категорію залежних робітників типу кріпаків. Аналогічно тлумачила цей термін і зарубіжна історіографія [32, с.57]. Серед радянських єгиптологів цієї ж думки дотримувався І.М. Лур'є [32, с.57], з яким Є.В. Черезов неодноразово вступав у полеміку в своїх статтях.

Дослідженню соціального стану та приналежності «мерет» Є.В. Черезов присвятив чимало уваги. На його думку, терміном «мерет» позначалась одна з найважливіших категорій виробників у стародавньоєгипетських текстах [5, с.40], яких він вважав рабами. До основних чинників, що визначали рабську сутність «мерет», Є.В. Черезов відносив наступні: 1) у всіх текстах «мерет» ніколи не виступали як власники чи володарі землі або іншого майна; 2) про «мерет» ішлося в документах як про майно, яким можна заволодіти; 3) «мерет» згадувались у такому контексті, який дозволяє прирівняти їх до майна храму разом з худобою [5, с.45]. Ці спостереження привели автора до висновку, що «мерет» були позбавлені засобів виробництва і самі були об'єктом, а не суб'єктом права, річчю, яка розглядалась разом з іншим майном.

Позицію Є.В. Черезова щодо «мерет» храмових як рабів підтримував відомий радянський єгиптолог І.С.Кацнельсон, який писав, що крім «мерет» поряд з худобою та іншими видами власності у єгипетських текстах, як правило, згадувались тільки «хему, щодо рабського стану яких немає жодного сумніву, і ніколи не згадувались особи, заздалегідь відомі як вільні, наприклад, «неджеси» [25, с.28].

Досить запальною серед єгиптологів була дискусія щодо кількості рабів за часів Стародавнього царства та шляхів потрапляння у рабську залежність. На думку Є.В. Черезова, на відміну від класичного рабства в Афінах V-IV ст. до н.е., де основну масу рабів складали особи іноземного походження, військовополонені або куплені на зовнішніх ринках. У Єгипті Стародавнього царства основний контингент рабів становили як військовополонені, так і співвітчизники [7, с.196-197]. За твердженнями автора, питома вага рабів-іноземців у загальному балансі рабської праці була досить великою [7, с.201], хоча, на його думку, неможливо навести більш точних даних ані про кількість, ні про етнічну приналежність рабів-полонених [5, с.44]. На противагу цим твердженням відомий-дослідник О.Д. Берлев вважав, що захоплення людей єгиптянами і подальше їх використання як рабів здійснювалось у відносно невеликих розмірах і, відповідно, сфера використання рабської праці у Стародавньому Єгипті взагалі була значно вужчою [22, с. 87,88].

Продовжуючи тему про шляхи потрапляння у рабську залежність, Є.В. Черезов називав, перш за все, боргову кабалу [5, с.43-44], а також рабство за злочин [5, с.44] та купівлю-продаж [6, с.125], на що його опоненти (в тому числі І.М. Виноградов та І.М. Лур'є) зауважували, що за часів Стародавнього царства поява рабства-боржництва була майже виключена в силу слабого розвитку товарно-грошових відносин [23, с.155; 26, с.78].

Аналізуючи стародавньоєгипетські писемні джерела і, зокрема, так званий дашурський декрет Піопі I, Є.В. Черезов прослідкував значення терміну «хентіуше», яким позначалась певна категорія храмових робітників. Автор вважав, що так називалися дрібні землевласники, оскільки зрошувальне землеробство було основним заняттям «хентіуше», що і відбилося у їхній назві, яку він переклав як «ті, що стоять перед ставком» [4, с.169]. Переклад цього терміну як «орендар», зроблений Ед. Мейєром та Юнкером, Є.В. Черезов відкинув, оскільки про наявність оренди у Стародавньому царстві джерела нічого не повідомляли [4, с.169]. Його опоненти і, зокрема І.М. Лур'є, стверджували, що «хентіуше» можна вважати всіх, хто був «хентіуше» будь-якої піраміди та міг належати до вищих прошарків суспільства [26, с.81]. Однак Є.В. Черезов і не заперечував, що під «хентіуше» можна розуміти представників панівної верхівки суспільства Стародавнього царства. Він припускався думки про те, що «хентіуше» за своїм майновим становищем, мабуть, не були однорідною масою й могли бути дрібними й великими землевласниками [4, с. 170].

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років Є.В. Черезов звертався до проблем матеріальної культури стародавніх єгиптян і, зокрема, техніки сільського господарства. Вивчаючи ці питання, він написав низку праць, зокрема, «Розвиток металургії у стародавньому Єгипті» [8], «Землеробські знаряддя стародавнього Єгипту» [11], згадувані вже «До питання про поземельні відносини епохи Стародавнього царства в Єгипті» [3] тощо. В них автор розглядав загальні засади та особливості розвитку ремесла та землеробства за часів, в основному, Старого царства.

Поступово проблеми розвитку сільського господарства стародавніх єгиптян стали основними у дослідженнях єгиптолога і з-під його пера вийшла низка праць: «Культурні та дикоростучі рослини Стародавнього Єгипту (за давньоєгипетськими джерелами)» [12. А], «Види домашніх та диких тварин Стародавнього Єгипту» [13], «Розвиток рабства у Стародавньому Єгипті» [17] і, нарешті, «Техніка сільського господарства Стародавнього Єгипту» [18, 19]. Дві статті Є.В. Черезова, вказані ним у авторефераті докторської дисертації, як такі, що знаходяться у друці, розшукати не вдалось. Не звертаючи уваги на ці обставини, ми вказали на них у списку праць дослідника [22,23].

Не ставлячи за мету аналіз вказаних робіт Є.В. Черезова у цій статті, відзначимо лише проблематику піднятих питань. Без сумніву, узагальнюючою з проблем матеріальної культури була 2-х томна праця «Техніка сільського господарства Стародавнього Єгипту». В ній автор прослі-

дкував зародження й розвиток іригаційного землеробства в долині Нілу; дослідив знаряддя праці, техніку обробки землі. Є.В. Черезов узагальнив матеріали про ті види рослин, які вирощувалися єгиптянами, про види домашніх та приручених тварин. Дуже ретельно простежені цикли сільськогосподарських робіт, переробки продуктів землеробства тощо. За оцінками сучасників, монографія Є.В. Черезова відіграла важливу роль у подальшому вивченні та осмисленні досягнень єгиптян в іригаційному землеробстві, як основі їхньої господарської діяльності.

В останні роки до наукової спадщини Є.В. Черезова неодноразово зверталися викладачі та студенти факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ. Першими спробами узагальнення науково-педагогічної творчості професора стали доповіді Ю.П. Шестакова та В.В. Дияка на конференціях викладачів і студентів ЧДУ у 1992 – 1995 рр. [34,36]. Студентами-істориками на рівні курсових та дипломних досліджень вивчалася спадщина відомого вченого. Так, у 1995 р. була успішно захищена дипломна робота В.В. Дияком про наукову діяльність Є.В. Черезова у Чернівецькому державному університеті. У 2009 р. про творчий доробок Є.В. Черезова у контексті вивчення проблем землеробства у Стародавньому Єгипті написала у магістерській роботі А.Гуцул []. Соціальні відносини у Стародавньому Єгипті за працями Є.В. Черезова досліджувались доцентами Ю.П. Шестаковим та С.В. Хільчевським [35]. Наукова спадщина професора-єгиптолога Є.В. Черезова й по сьогодні викликає жвавий інтерес, що спонукає до подальшого вивчення.

Список праць Є. В. Черезова

1. Надписи на Ленинградских сфинксах // Вестник древней истории. – 1949. – №1.
2. К вопросу о поземельных отношениях эпохи Древнего царства в Египте // Вестник древней истории. – 1949. – № 3.
3. К вопросу о хентиуше – мелких землевладельцах в древнем Египте // Вестник древней истории. – 1950. – № 4.
4. Социальное положение мерет в храмовом хозяйстве Древнего царства // Вестник древней истории. – 1951. – №2.
5. К вопросу о значении древнеегипетских терминов мерет и хентиуше во времена Древнего царства // Вестник древней истории. – 1952. – №2.
6. Категория рабов-иноземцев в древнем Египте // Ежегодник ЧГУ. – Черновцы, 1956.
7. Биография Мечена как исторический источник // Тезисы XIII научной сессии ЧГУ. – Черновцы, 1957.
8. Развитие труда в Египте эпохи Древнего царства // Ежегодник ЧГУ. – Черновцы, 1958.
9. Разделение труда в Египте эпохи Древнего царства // Ежегодник ЧГУ. – Черновцы, 1959.

10. Древнейшая летопись «Палермский камень» и документы Древнего царства Египта // Древний Египет. Сб. статей. – М., 1960.
11. Земледельческие орудия древнего Египта // Древний мир. Сб. статей. – М., 1962.
12. К вопросу о рабах-иноземцах в древнем Египте // Древний мир. Сб. статей. – М., 1962.
13. Культурные и дикорастущие растения Древнего Египта (по древнеегипетским источникам) // Материалы XIX научной сессии. – Черновцы, 1963.
14. Виды домашних и диких животных Древнего Египта // Материалы XX научной сессии. – Черновцы, 1964.
15. Рецензия на книгу И.А.Стучевського «Храмовая форма царского хозяйства древнего Египта» // Вестник древней истории. – 1964. – № 1.
16. Надписи Мечена // Вестник древней истории. – 1964. – № 4.
17. Землеробські знаряддя Древнього Єгипту // Наукові записки ЧДУ. – Т.54. – Вип.3. – Чернівці, 1964.
18. Роль общины древнего Египта в землеустройстве // Материалы XXI научной сессии. – Черновцы, 1965.
19. Развитие рыболовства в Древнем Египте // Тезисы докладов XXII научной сессии. – Черновцы, 1966.
20. Техника сельского хозяйства Древнего Египта. – Черновцы, 1968. – Ч.1.
21. Техника сельского хозяйства Древнего Египта. – Черновцы, 1969. – Ч.2.
22. Виды домашних животных в Древнем Египте и их использование // Древний Восток. Сб. статей. – М.
23. К вопросу о прогрессе плужного земледелия в Древнем Египте // Древний Восток. Сб. статей. – М.
24. Первые земледельцы Древнего Египта // III Всесоюзная конференция по Древнему Востоку. – М., 1979.
25. Грамоты защиты храмов Древнего царства Египта как исторический источник (3000-2400 гг. до н.э.): Автореф. канд. дис. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1948.
26. Техника сільського господарства Древнего Египта. – Автореф. докт. дис. – К, 1969.

Джерела та література: 1. Архів Чернівецького університету. – Ф. 1: особові справи співробітників університету. – Оп. відділу кадрів, 1988. – Спр. № 20, Черезов Є.В.; 2. Черезов Е.В. Надписи на Ленинградских сфинксах // Вестник древней истории. – 1949. – № 1; 3. Черезов Е.В. К вопросу о поземельных отношениях эпохи Древнего царства в Египте // Вестник древней истории. – 1949; 4. Черезов Е.В. К вопросу о «хентиуше» – мелких землевладельцах в древнем Египте // Вестник древней истории. – 1950; 5. Черезов Е.В. Социальное положение мерет в храмовом хозяйстве Древнего царства // Вестник древней истории. – 1951. – №2; 6. Черезов Е.В. К вопросу о значении древнеегипетских терминов «мерет» и

«хентиуше» во времена Древнего царства // Вестник древней истории. – 1952. – № 2; 7. Черезов Е.В. Категория рабов-иноземцев в древнем Египте // Ежегодник ЧГУ. – Черновцы, 1956; 8. Черезов Е.В. Развитие металлургии в древнем Египте // Ежегодник ЧГУ. – Черновцы, 1958; 9. Черезов Е.В. Древнейшая летопись «Палермский камень» и документы Древнего царства Египта // Древний Египет. Сб. статей. – М., 1960; 10. Черезов Е.В. Разделение труда в Египте эпохи Древнего царства // Ежегодник ЧГУ. – Черновцы, 1959; 11. Черезов Е.В. Земледельческие орудия древнего Египта // Научные записки ЧГУ. – Черновцы, 1961; 12. Черезов Е.В. К вопросу о рабах-иноземцах в древнем Египте (по древнеегипетским источникам) // Материалы XIX научной сессии. – Черновцы, 1963; 13. Черезов Е.В. Виды домашних и диких животных Древнего Египта // Материалы XX научной сессии. – Черновцы, 1964; 14. Черезов Е.В. Рецензия на книгу И.А.Стучевского «Храмовая форма царского хозяйства древнего Египта» // Вестник древней истории. – 1946. – № 1; 15. Черезов Е.В. Надписи Мечена // Вестник древней истории. – 1964. – № 4; 16. Черезов Е.В. Землеробські знаряддя Древнього Єгипту // Наукові записки ЧДУ – Чернівці, 1964. – Т.54. – Вип.3; 17. Черезов Е.В. Развитие рыболовства в Древнем Египте // Тезисы докладов XXII научной сессии. – Черновцы, 1966; 18. Черезов Е.В. Техника сельского хозяйства Древнего Египта. – Черновцы, 1968, 1969. – Ч.1-2; 19. Черезов Е.В. Техника сільського господарства Древнего Египта. – Автореф. докт. дис. – К., 1969; 20. Черезов Е.В. Грамоты защиты храмов Древнего царства Египта как исторический источник (3000-2400 гг. до н.э.) . – Автореф. канд. Дис. – 1948; 21. Черезов Е.В. Первые земледельцы Древнего Египта // III Всесоюзная конференция по Древнему Востоку. – М., 1979; 22. Берлев О.Д. Цифровые данные по угону населения покоренных стран в Египет / / Государство и социальные структуры на Древнем Востоке / Под ред. М.А.Дандамаева. – М., 1989; 23. Виноградов В.И. Раннее и Древнее царства Египта // История древнего мира. Ранняя древность. – М., 1989; 24. Дияк В.В. Наукова діяльність Є.В.Черезова у Чернівецькому державному університеті: Дипломна робота / Науковий керівник Шестаков Ю.П. – Чернівці, 1995; 25. Кацнельсон И.С. О значении древнеегипетского термина «мерет» // Вестник древней истории. – 1954. – №2; 26. Лурье И.М. Древнеегипетские термины «мерет» и «хентиуше» во времена Древнего царства // Вестник древней истории. – 1951. – № 4; 27. Лурье И.М. К проблеме домашнего рабства в Древнем Египте // Вестник древней истории. – 1941. – №1; 28. Милибанд С.Д. Библиографический словарь советских востоковедов. – М., 1977; 29. Савельева Т.Н. Аграрный строй Египта в период Древнего царства. – М, 1962; 30. Список трудов В.В. Струве / / Древний мир. Сб. статей. – М., 1962; 31. Струве В.В. Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческих обществ Древнего Востока // История Древнего Востока. Материалы по историографии / Под ред. В.И. Кузищина, А.А. Вигасина. – М., 1991; 32. Стучевский И.А. Зависимое население Древнего Египта. – М, 1966; 33. Стучевский И.А. Храмовая форма царского хозяйства Древнего Египта. – М, 1962; 34. Шестаков Ю.П., Дияк В.В. Соціально-економічні проблеми Стародавнього Єгипту за працями Є.В.Черезова // Науково-практична конференція студентів і викладачів ЧДУ. – Чернівці, 1995; 35. Шестаков Ю.П., Хільчевський С.В. Соціальні відносини у Стародавньому Єгипті за працями Є.В. Черезова // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1996; 36. Шестаков Ю.П. Науково-педагогічна діяльність Є.В. Черезова на Буковині (1949-1988) // До витоків назви краю Буковина (600-річчя першої писемної згадки): Тези доп. та повідом. II Буковинської істор.-краєзн. конф. – Чернівці, 1992.